2e JAARG. MAANDBLAD No. 3 HERFSTMAAND 1937

DE WOLFSANGEL

STRIJDBLAD VOOR NEDERLANDSCH VOLKSBEWUSTZIJN

ONDER LEIDING VAN Mr. H. REYDON, OUDEGRACHT 194, UTRECHT

UITGAVE - STICHTING DER VADEREN ERFDEEL - WERKGEMEENSCHAP VOOR VOLKSKUNDE
ABONNEMENTEN F 1.50 PER JAAR (F 0.75 PER HALF JAAR) LOSSE NUMMERS 15 CENT
BEHEER - POSTBUS 2 - LEIDEN - ADVERTENTIETARIEVEN OP AANVRAAG

HERFSTMAAND

Jufferboomen

Gust. van de Wall Perné vertelt in het eerste deel van zijn Veluwsche Sagen de geschiedenis van de Witte Juffer van Hoog Soeren. Hij schrijft, dat aan de oude Hessenweg, die langs Hoog Soeren gaat, een reusachtige beuk stond, die alle oudere menschen van Soeren zich nog zeer goed weten te herinneren, en die meestal de Jufferboom of de Spinboom genoemd wordt. Sinds onheugelijke tijd heeft die boom daar gestaan. Rondom deze plek liggen op de omringende toppen de Germaansche grafterpen. En in die holle beukenboom zat dan volgens het verhaal de Witte Juffer van Soeren te spinnen. „Zeer veel vroeger nog", vervolgt hij dan, „in de tijden van het grijs verleden, toen de Kelten en daarna de Saksen hier op de Veluwe woonden, zal ze wellicht een van den Nornen of Schikgodinnen zijn geweest, die het lot der menschen sponnen. Wellicht werd ze in die dagen ook wel Urth genoemd. Dat die godin hier thuis hoorde blijkt wel uit een Geldersch charter van 855, waarin sprake is van een Urthensula (zuil van Urth) in een bosch op de Veluwe."

De oude schaapskooi op het Soerel achter Doornspijk

In het boek van K. ter Laan „Nederlandsche Overleveringen" worden ook tal van voorbeelden van Juffer-, Spin- en Kinderboomen genoemd, als de Dikke Boom in het Slochterbosch, de Holle Boom in De Wouden, de Holle Iep bij Kraantje Lek bij Haarlem, de Dikke Boom van Wyhe, de Munnikenboom in Utrecht, de Lindeboom in Roordahuizen en Langeweer.

Volgens de volksverhalen zouden uit deze boomen de kleine kinderen komen, en vermeld wordt, dat dit hoofdzakelijk zoo bij de Friesche stammen zou zijn, terwijl bij de Saksische deelen van ons volk de kinderen weer uit diepe waterputten zouden komen.

In stilte gaan hier vaak de meisjes om een man of vrijer bidden, en komen hier de vrouwen bidden om kinderen. We zien dus deze boomen op verschillende wijzen, met denzelfden ondergrond in ons volk voortleven. Eerstens als boomen, waarin een „witte juffer" zit te spinnen, waarvan dan allerlei wonderlijke gebeurtenissen bekend zijn, we zien ze als boomen, waaruit de kleine kinderen komen en waar vrouwen en meisjes komen bidden om man of kinderen, en in oude charters zien wij ze voorkomen als Urthensula of Urthsula.

Ook bij Doornspijk en Oldebroek hebben wij deze „jufferboomen" kunnen opsporen en wel op de volgende wijze. We zagen reeds, dat in Hoog Soeren bij Apeldoorn een jufferboom stond en nu komen achter Doornspijk en Oldebroek twee plaatsen voor, die beiden de naam dragen van Soerel.

Zoowel in Soeren als Soerel kunnen wij de plaats eener Urthsula terugvinden, hetgeen vooral treffend is bij het Soerel, dat achter Doornspijk ligt.

Op de weg van Nunspeet naar Epe over Tongeren, een weg, die dwars over de heide loopt, staat vlak bij Tongeren een plaats op de kaart aangegeven als Soerel, waar we nu nog een schilderachtig gelegen boerderij en uitspanning vinden, omringd door hooge boomen en tot gras- en akkerland ontgonnen heide, welke boerderij de naam draagt van Oud Soerel. In vroeger jaren werd hier schapenmarkt gehouden, twee maal in het jaar op Dinsdagen. De oude boer, die nu op Oud Soerel woont weet zich dat nog goed te herinneren.

Thans is dat niet meer zoo, nu het Friesche weideschaap, dat niet van de schrale heide kan leven, het Veluwsche schaap, dat dit wel kon, overal verdrongen heeft en de wol niet meer genoeg opbrengt. Hij vertelde, dat alleen op Tongeren en in Elspeet nog een paar kuddes van de oude Veluwsche heideschapen gehouden worden, maar de markt is al sedert jaren verdwenen. Alleen een prachtige oude, goed bewaard gebleven schaapskooi herinnert nog aan de eertijds groote drukte, die hier op de schapenmarktdagen was.

Van Doornspijk kwamen de boeren met hun schapen over de Doornspijkerheide langs de Glindeweg naar het Soerel, een overoude weg, en ook van andere kanten komen tal

Het Soerel achter Doornspijk, waar vroeger de Dikke Lindeboom stond.

van wegen, deels thans verhard, op het Soerel samen. Dergelijke oude markten, die op bepaalde dagen van het jaar gehouden werden, wijzen steeds op iets bizonders. Zoo werd bijvoorbeeld vroeger aan het Solsche Gat dat ook een heilige plaats geweest moet zijn, ook jaarlijks een markt met kermis gehouden. Wanneer wij het al niet zouden zoeken in de naam Soerel, dan wijst ons een oude beschrijving van deze streken nader de weg. In een toevallig ontdekt handschrift van ongeveer honderd jaar geleden staat te lezen, dat het meest opvallende van dit Soerel was „een eeuwenoude lindeboom, die haar statige kruin daar als een baak in de uitgestrekte heidevlakte verheft, een boom wel twintig voet dik, terwijl aan hare voet een zestig voet diepe put met helder water, over welke de linde hare breede takken uitspreidt den moeden wandelaar tot lafenis en rust noodigt."
Ook achter Oldebroek komt een Soerel voor, hoewel de aanwijzingen voor deze plaats niet zoo duidelijk zijn als voor het Soerel achter Doornspijk.
Te midden van de eentonige dennenbosschen op drogen schralen grond, aan den weg van Oldebroek naar de Dellen over het terrein van de Legerplaats, wordt het dennenbosch vlak bij het gehuchtje Millingen grillig doorkruist door tal van zandwegen, die alle uitkomen op enkele open plaatsen, ingesloten door hooge zandruggen, die gedeeltelijk zijn verstoven, maar verder geheel begroeid zijn met eikenhakhout, waarvan de geweldig zware stobben er op wijzen, dat deze eiken zeer oud moeten zijn. Tal van holle wegen doorsnijden de hooge zandwallen, en alles wijst er op, dat dit een bizondere plaats moet zijn. Op de kaart

Open vlakte, thans beplant met jonge dennen, op het Soerel achter Oldebroek, waarop verschillende wegen (waarvan er 2 op de foto zichtbaar zijn) uitkomen. Mogelijk een oude vergaderplaats.

komt deze plaats niet voor, elke Oldebroeker kent deze plaats echter als het Soerel. Enkele toppen der zandruggen steken hoog uit boven de dennenbosschen en geven een wijd vergezicht in het rond; men kan er Kampen, Oldebroek en Elburg duidelijk zien liggen.
Ongetwijfeld heeft ook hier in vroeger dagen zulk een oude, heilige boom gestaan, waaraan nu mogelijk nog de eiken herinneren, die wij hier in groepen temidden der dennenbosschen kunnen vinden.
Vooral de oude lindeboom met de diepe put op het Soerel achter Doornspijk roept ons een treffende gelijkenis voor den geest met het lied uit de Edda, waarin de Wala zingt van het groote wereldgebeuren.

„Een esch ken ik, Yggdrasil genaamd,
De hooge stam vangt helle nevel,
Vandaar komt dauw, die in de dalen valt.
Steeds groen staat hij aan de bron van Urth.
Vandaar komen vrouwen, alwetende,
Drie uit de zaal onder den stam,
Urth heet de eene, de andere Werdandi.
Zij snijden runen, Skuld heet de derde.
Zij werpen het lot, bepalen het leven
der scheppingskinderen, het lot der strijders."

De naam Urthsula wordt ons nu ook duidelijk. Het is de „zuil van Urth".

Hooge Wal, die het Soerel te Oldebroek omsluit

Urth, Hertha, hart en aarde wijzen allen op vrouwelijke beginselen, zooals zon, regen, lente en donder op mannelijke beginselen wijzen.
Door het zonlicht brengt de aarde haar vruchten voort. Uit mannelijkheid gepaard aan vrouwelijkheid ontstaat in de geheele schepping het nieuwe leven telkens, als eeuwige bron der geslachten. Duidelijk komt dit naar voren in de rune „ing", waarin twee open bogen, de een naar boven geopend, de ander stralend naar beneden, in een zijn gevoegd. Vaak zien wij dan ook uit de „ing"-rune den Levensboom ontspruiten.
Ook kennen we de Irmensula of Irmenzuil.
De boog kennen wij ook als de „ur"-rune. Ook hierin treft ons dezelfde klank als in „Urth" en „oer" of „oor".
Veel meer valt natuurlijk over al deze dingen te zeggen. Mogelijk zal hierop later nog wel nader ingegaan worden. Het was voor deze keer uitsluitend de bedoeling de aandacht er op te vestigen, hoe te midden van ons jachtige, verstoffelijkte twintigste eeuwsche leven in ons eigen land nog openlijk de sleutels te vinden zijn tot het geestelijk leven onzer voorouders, onbesmet door vreemde culturen, zooals dat zich openbaarde in zijn zinnebeelden aan hen, en ook nu nog aan ons, hun nazaten.

Alle in dit artikel genoemde plaatsen zijn te vinden op het kaartje in het vorige nummer.

Yggdrasil

In de kerkelijke legenden, die verhalen hoe de eerste christelijke zendelingen in deze Germaansche landen het christendom brachten, vindt men telkens gewag gemaakt van het omhakken van heilige boomen. Nu eens is het een aan Thor gewijde eik, aan welks stam Bonifacius de schennende bijl legde, dan weer een aan Freia gewijde eik, die door de christenzendelingen geveld werd. Dat dergelijke heiligschennis niet steeds ongestraft plaats vond, vertellen ons de overleveringen omtrent door het in zijn diepste gevoelens gekwetste volk gedoode zendelingen. Al zulke overleveringen zijn ons uit vele Germaansche landen bekend. Veelal heeft men in verband hiermede gesproken van een „boomvereering" der Germanen. Deze opvatting is vooral beinvloed door zekere onwetenschappelijke volkenkunde, die klakkeloos veralgemeent hetgeen zij aan bijgeloovige tooverpractijken, demonenvrees en animistische opvattingen aantrof bij op zeer lagen trap staande zgn. „natuurvolken". Men vergelijkt dan onze voorouders met Bosjesmannen en Papoea's en de strekking daarvan is het te doen voorkomen, alsof de invoering van het christendom een eind zou hebben gemaakt aan een volkomen barbaarschheid; zulks mede ter rechtvaardiging achteraf van de geweldddadige wijze, waarop het is ingevoerd. In werkelijkheid is veeleer het omgekeerde waar: na de invoering van het christendom werden de oude goden tot duivelen verklaard en werd het volk een diepen angst voor deze duivelen ingeprent. Deze angst was het, die aanleiding gaf tot tal van middeleeuwsche tooverpractijken, tot heksenwaan en bijgeloof. Vele der verhalen over duivels en heksen echter getuigen, hoe taai het volk aan de oude wereldbeschouwing en den ouden eeredienst vasthield, zoodat nog lang na de kerstening telkens weer deze angst voor hen, die bij het oude geloof bleven, moest worden ingescherpt.

Van een „boomvereering" der Germanen is geen sprake. De boom — vooral die boom, welke door forschheid en schoonheid hun bewondering wekte — was voor de Germanen het zinnebeeld van den wereldesch Yggdrasil. Yggdrasil, wiens wortelen diep in de aarde dalen en wiens kruin in den hemel rijkt, is hun het zinnebeeld van de wereld. Daarom vinden wij op de gewone gewijde plaatsen, waar men bijeenkwam voor den eeredienst en de rechtspraak, vaak sprake van een machtigen eik, aan Thor gewijd.

Niet de eik zelf echter is hier voorwerp van vereering,

Levensboom aan een 18-eeuwsch Amsterdamsch grachthuis
Ook hier staat de boom op een heuvel

Een stuk been uit den midden-Steentijd, met voorstelling van den levensboom — Foto naar „Odal" —

maar het feit, dat hij staat op heiligen grond, waar vrede heerscht, die niet verstoord mag worden; waar men komt om te aanbidden en zich in tegenwoordigheid der goddelijke macht gevoelt, omgeeft den boom als zinnebeeld met wijding.

Het zinnebeeld van den wereld- of levensboom is overoud. Het Noordras heeft deze voorstelling sedert duizenden jaren gekend en medegedeeld aan de volken, welke het met zijn heerschappij zijn cultuur gaf. Zeker wel de oudste voorstelling van den wereldboom vinden wij op een stuk been uit den midden-steentijd, dat dus op een ouderdom van omstreeks tienduizend jaar geschat kan worden. Dit stuk is opgebaggerd uit de Trave. Duidelijk is op deze afbeelding de boom aangegeven. De boom staat op een boog, een rond bijgewerkte breukrand van het been, die door een soort „stralen", kleine kerven, die van den rand uitgaan, een zekeren nadruk krijgt.

Als uit het Noordras gesproten volk hebben de Germanen dit zinnebeeld niet alleen trouw bewaard, maar het ook levend gehouden.

Het middelpunt der Saksen vormde de Irminzuil in het door Karel den Frank verwoeste heiligdom bij de Externsteine in Lippe. In historischen tijd komen de Friezen bijeen rond den „Upstalbeam", waar nog in de veertiende eeuw een gerecht zetelde, dat het zegel van geheel Friesland voerde.

Talrijk zijn de geslachtswapens van eigenerfde boerengeslachten, waarin de boom voorkomt; doorgaans een eik of linde. Men zal hierin den gerechtsboom mogen zien, waaronder leden van het geslacht als rechter zetelden. Maar ook deze gerechtsboomen zelf zijn hier en daar in het landschap nog aanwezig. Trouw heeft het nageslacht, ook al werd op de plek zelf sedert lang niet meer recht gesproken, telkens den afgestorven ouden boom door een jongen vervangen.

Hoogst merkwaardig is ook, hoe de duizenden jaren oude voorstelling van den wereldboom, gelijk die op het afgebeelde stuk been uit den middensteentijd voorkomt, is blijven voortleven. Wij geven een voorbeeld in fraaien 18e eeuwschen stijl uit Amsterdam. De boom staat op een heuveltje, gelijk ook bij de gerechtsboomen die nog bewaard bleven doorgaans het geval is. Ook in wapens staat de boom doorgaans op een dergelijken kleinen heuvel. In dit verband herinnert men zich, dat veelal de gewijde plaatsen der Germanen ook rond een berg of heuvel lagen; als zoodanig vonden wij b.v. bij Doornspijk de Kerkenhul en bij Hattem de Gaedsberg.

Telkens opnieuw blijkt ons, hoe ontzaglijk taai de oude volkseigen wereldbeschouwing zich voortzet in het vasthouden aan de oude zinnebeelden. Elk nieuw geslacht brengt opnieuw de oude voorstellingen voort. Ook al veranderen onder vreemde cultuurinvloed de uiterlijke vorm en stijl, het wezen blijft onveranderd, omdat deze wereldbeschouwing niet van buiten aangebracht is, maar in het bloed ligt, tot het erfgoed van het ras behoort.

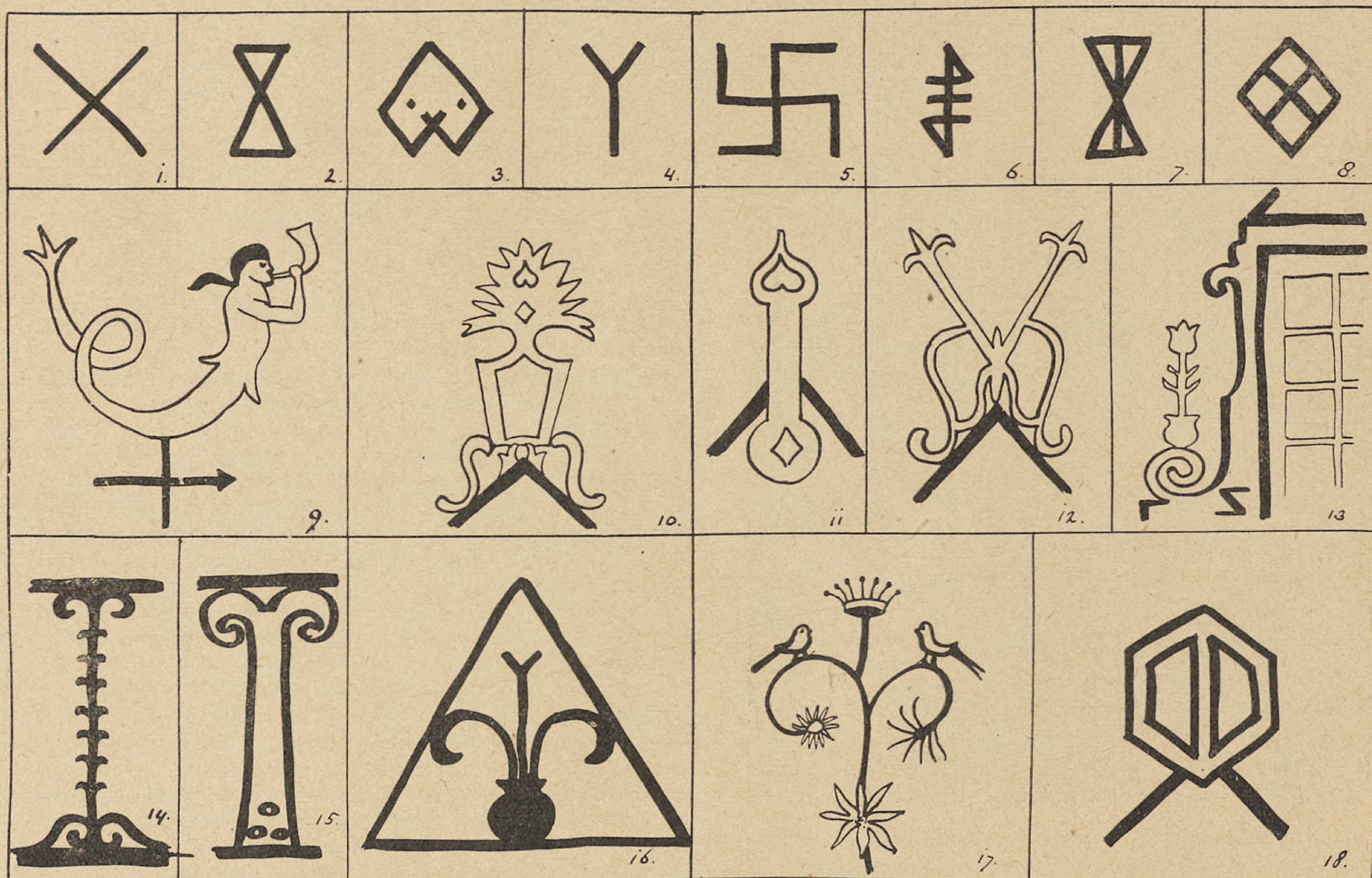

Drie dagen door Zeeland

Een onzer medewerkers schrijft ons:

Een vacantiereis door ons land krijgt een geheel nieuwe bekoring, wanneer men hierbij heeft leeren letten op merkwaardigheden, die vroeger het oog ontgingen, maar die thans waarde hebben gekregen door hun diepere beteekenis, die dit tijdschrift voor den dag bracht.
Niet alleen het landschap zelf heeft thans meer bekoring voor het oog, maar ook de uitingen van menschelijk leven zelf, de huizen, de kleederdrachten, de talrijke zinnebeelden onzer ingeboren wereldbeschouwing, zij allen maken een vacantietocht thans tot een veel grooter genoegen dan voorheen.
Op een tochtje van enkele dagen door de Zeeuwsche eilanden, over Zuid-Beveland, Walcheren en Schouwen vond ik tal van voor mij nieuwe zinnebeelden, waarvan enkele hierbij afgebeeld zijn. Aangezien het mijn ondervinding is, dat fotografeeren van dakversierselen meestal op een mislukking uitloopt, omdat de kleine figuren door de omspoeling van het licht doorgaans zeer onscherp worden, zijn allen geteekend.
Aangezien het meer de bedoeling is, te laten zien, wat een vacantietochtje aan nieuwe gegevens kan opleveren, zal ik mij onthouden van uitvoerige uitweidingen over de beteekenis van alles, maar uitsluitend een korte opsomming geven van hetgeen is gevonden.
In de eerste plaats werd naar ingemetselde figuren in kerkmuren gekeken.
De Groote Kerk van Dordrecht leverde al dadelijk een drietal figuren op; aan de linkerzijde, die niet door huizen is ingebouwd vond ik zeer groot de figuren 1, 2 en 3.
De kerk in Kloetinge had in de toren de figuren 8 en twee keer 1.
In de kerk te Renesse waren aan de rechter-voorzijde een hart, een rechtopstaand kruis en een figuur, die op 8 lijkt, ingemetseld.
Opvallend was verder, dat de meeste oude Zeeuwsche kerktorens als muuranker de figuur 4 vertoonen.
De kerk te Dordrecht, welker herstel in vollen gang is, werd ook van binnen bekeken. Van de grafzerken waren alle wapenfiguren afgehakt, hetgeen in 1795 tijdens de Fransche revolutie op Nederlandschen bodem is gebeurd. Links voor het orgel vond ik nog tal van runen-figuren, waar tal van gilden hun graven bleken te hebben. Een groot hakenkruis en een tweetal andere merkwaardige teekens teekende ik in 5, 6 en 7.

Als dakversiering bleek, naast de twee S, hoofdzakelijk het „urn"-motief voor te komen, vaak een „urn" waaruit een bloem of een boom ontspruit. (10, 13 en 16).
No. 10 is merkwaardig door het onder elkaar voorkomen van een omgekeerd hart en een ruit, welke twee figuren ook vaak op zich zelf als versiering voorkomen (11, in Kruisland). No. 10, uit Biggekerke, een „urn"-vorm, waaruit een plantvormige figuur ontspringt, heeft aan den voet nog twee S-figuren.
No. 13, ook uit Biggekerke, vertoont een tulp-achtige figuur, uit een pot ontspringend, het geheel op een spiraal, met daaronder een ingesneden ᛋ
No. 16, uit Haamstede, is uitgezaagd in de nok van het dak, en is merkwaardig door de Y-figuur, die tusschen de twee bladeren opstijgt.
No. 9 stelt een windwijzer voor, uit den omtrek van Veere, een zeemeermin, die op een horen blaast. Men lette op den drietand in de staart, en de „odal"-krul. Op het standbeeld van De Ruyter in Vlissingen komt een „zeepaard" voor, met dezelfde staartvorm. In een volgend artikel, over de torens van Westerschouwen zal over de beteekenis van „zeemeermin" en „zeepaard" nader gesproken worden.
De „levensboom", zooals deze in een der eerste afleveringen van dit blad werd beschreven komt in Zeeland in tal van vormen voor. Merkwaardig is, dat ik de vorm, zooals hij elders in ons land voorkomt, namelijk als gietijzervorm met ontelbare krullen, in Kloetinge juist zoo, in houtbewerking vond. Een andere vorm, zie no. 14, ook uit Kloetinge, maar ook elders in Zeeland veel voorkomend, is een „levensboom" met zeven paren krullen aan de stam.
Nog een andere vorm, die ik op de terugreis vond in Etten, bij Oudenbosch, doet sterk denken aan de „Irmen-zuil" (no. 15), een rechtopgaande zuil met twee vleugels aan de top.
In het museum van Middelburg vond ik tal van z.g. Jacobakannetjes, met op de hals een „baard-man", en daaronder

zes-sterren en zonnewervels. Merkwaardig zijn ook de afbeeldingen van boomen, waar in de top twee vogels zitten. Ik vond verschillende op oude kruissteek-doeken, en een zeer fraaie voorstelling ervan op een vuurlepel. Uit een hart ontspringt een vreemd gevormde bloem, die nog in een kroon eindigt, met links en rechts een vogeltje. (no. 17). Op het hart staat nog een oude man afgebeeld, met een staf in de hand.
Het is mij niet mogelijk fig. 12 thuis te brengen. Merkwaardigheidshalve geef ik het weer.
Als laatste meld ik nog een mooi voorbeeld van het „gedeelde jaar" uit St. Filipsland (no. 18), een dakversiering, bestaande uit een zes-hoek, met een verbindingslijn.
Bij grondig doorzoeken zal Zeeland ongetwijfeld nog een schat van oude zinebeelden opleveren, die bij het doorreizen per auto natuurlijk den doortrekkende ontgaan, omdat dan alleen maar de hoofdwegen gezien worden, en het vlugge voorbijrijden niet de meestgeschikte manier is, om een landstreek goed te leeren kennen. Opvallend is echter, dat het wezen der zinnebeelden in de grondvormen het zelfde is als in de overige deelen van ons land, maar dat deze zich hier weer anders verder-ontwikkeld heeft — of mogelijk ook beter behouden bleef — dan elders.

Woorden en hun beteekenis

Ook woorden hebben hun geschiedenis. Zij veranderen geleidelijk van beteekenis en in die verandering teekent zich een verandering in opvattingen af.
Daar is b.v. het woord „eigenaardig". In ons tegenwoordig spraakgebruik heeft dit de beteekenis van „uitzonderlijk, opvallend" en roept vaak de bijgedachte „zonderling, gek" op. Gaat men evenwel na, wat het woord op zichzelf beduidt, dan is dit niets anders dan „wat overeenkomstig den eigen aard is."
Deze verandering van beteekenis wijst dus op een vervreemding van ons volk van zijn eigen aard onder invloed van vreemde cultuur en zede, welke zoo ver gegaan is, dat het volkseigene, het met den volksaard overeenstemmende als vreemd, zonderling, opvallend, wordt aangemerkt. Het spreekt van zelf, dat deze gewijzigde beteekenis niet bij het volk zelf begonnen is, maar bij die hoogere kringen, welke in den ban van een vreemde cultuur geraakt waren. Deze begonnen dat, wat overeenkomstig den eigen aard was, „eigenaardig" te vinden en deze beteekenis heeft zich tenslotte doorgezet. Kan een volk zichzelf een jammerlijker bewijs van ontaarding geven, dan hier tot uitdrukking komt?
Iets dergelijks heeft zich voorgedaan met het woord „zedelijk". Zedelijk beduidt thans: wat overeenkomstig de een of andere theoretische zedeleer is. Oorspronkelijk echter beteekent het: wat overeenkomstig de zede is. Zede wil zeggen: gebruik. Zede veronderstelt een bepaalde volksgemeenschap, die bepaalde zeden bezit, welke overeenstemmen met de wereldbeschouwing van die volksgemeenschap. Zedelijk was oorspronkelijk datgene, wat overeenstemde met de volksopvattingen omtrent hetgeen behoorlijk is in doen en laten. Later echter ging men het volk vreemde opvattingen omtrent hetgeen behoorlijk is opdringen, welke niet in overeenstemming waren met de opvattingen van het volk zelf. Toen kreeg „zedelijk" de beteekenis van: overeenstemmend met bepaalde leerstellingen. De volkseigen zeden werden daarna op grond van die leerstellingen tot on-zede verklaard en dus onzedelijk, evenals de eigen aard van het volk „eigenaardig" werd.
Zoo kan het nagaan van een enkel woord ons veel leeren omtrent hetgeen er met ons volk door de eeuwen heen gebeurd is. Tegelijk wijst zulk een woord in zijn oorspronkelijke beteekenis ons dan den weg voor de toekomst.

Hofsteden in het Sticht

Na de groote Germaansche volksverhuizingen zaten overal waar zij zich gevestigd hadden de Germaansche stammen als vrije boeren op hun hoeven, zooals zij dat sedert eeuwen en eeuwen gewend waren. Deze hoeven met den bijbehoorenden cultuurgrond waren vrijwel even groot („hoeve" was oudtijds tevens een vlaktemaat, zoo weinig verschilden zij onderling in grootte) en behoorden aan het geslacht. In de eeuwen vol krijgsrumoer, die de ineenstorting van het Romeinsche rijk te weeg hadden gebracht, was echter het koningschap ontstaan, dat door overneming van Romeinsche gebruiken en gedachten op den duur de vrije Germaansche boerenvolken ging ondermijnen. Reeds met de verovering van het Saksische en Friesche gebied door de Franken begint dit. De vrije boerenstand, die zijn hoeven in onvervreemdbaren eigendom voor zijn geslacht bezat, werd geleidelijk onteigend. Vasthouden aan het geloof der Vaderen en verzet tegen de gedwongen kerstening waren voldoende om den boer en zijn geslacht van have en goed te berooven, die geschonken werden aan de kerk of aan Frankische gunstelingen. Zoo ontstond een grootgrondbezit, bewerkt door talrijke onvrije boeren, die tienden en heerendiensten op te brengen had. De vorming van een kaste van beroepskrijgslieden in dienst van bisschoppen, kloosters en groot-grondbezitters, — grootendeels uit onvrijen — waaruit zich de ridderschap ontwikkelde, gaf op den duur echter weer aanleiding tot verdeeling van dit groot-grondbezit. Deze onvrije dienstmannen, die tot gewapenden dienst te paard gehouden waren, ontvingen daarvoor n.l. veelal eenig grondbezit ter leen, waaruit zij hun levensonderhoud konden bestrijden en dat hen in maatschappelijke positie gelijkstelde met vrije boeren. Op den duur werd dit leengoed erfelijk, naarmate de leenman machtiger en de leenheer zwakker werd. Zoo vormde zich uit deze kaste van onvrije dienstmannen op den duur een nieuwe ridderadel, die den ouden Germaanschen boerenadel verdrong. Deze boerenadel had bestaan uit de hoofdstammen der oude boerensibben, die hun leden overal in den lande op hoeven als vrije boeren hadden zitten. Elk dier sibben kende haar afstamming en de hoofdstam genoot het hoogste aanzien. Door de boven geschetste ontwikkeling waren velen dier vrije boeren tot onvrijheid neergedrukt. Sommigen wisten zich uit de onvrijheid tot den nieuwen ridderstand op te werken, anderen echter waren vrij en in het bezit van hun erf gebleven. Onder de laatsten zien wij er ook, die later in den leenadel overgaan; vaak doordat zij hun eigen goed aan een machtiger man opdroegen om het van hem als leen terug te ontvangen.

Een goeden kijk op deze ontwikkeling in het bisdom Utrecht (het Sticht zei men vroeger) geven de oudst bekende beleeningen der ridderhofsteden. Hieruit kan men namelijk zien, hoe zich de ridderschap geleidelijk ontwikkelde deels uit onvrije dienstmannen, deels uit een vrijen, wel geboren boerenstand en hoe oude Germaansche edelingen-hofsteden zich ontwikkelden tot ridderhofsteden.
In de 13e eeuw b.v. kreeg een zekere ridder Amelis, blijkbaar een dienstman van de Domproostdij van Oud-Munster, van deze proostdij een waard aan de Noordzijde van den Krommen Rijn in leen. Hij noemde zich daarnaar verder Amelis van Werden en bouwde er een hofstede, die later Ameliswaard werd genoemd. Van een versterkt kasteel, zelfs in zijn primitiefsten vorm dier dagen: een hooge steenen toren, is hier geen sprake. Hofstede wil blijkbaar niets anders zeggen dan: grootere hoeve, gelijk in aanzien aan de hoeven die de oud-Germaansche edelingen bewoonden. Amelis kwam door dit leen dus maatschappelijk gelijk te staan met anderen, die op een hofstede woonden, maar hij steeg uit boven hen, die op gewone hoeven zaten. Aan een echt kasteel, een toren, steenhuis of „huis", gelijk meestal wordt gezegd, was hij nog niet toe.

Omstreeks 1400 vinden wij Aernt van Lunenborch, uit het geslacht van Zijll, beleend met „sinen toern tot Langbroec

Al wat er rest van de ridderhofstad De Ham onder Vleuten: het poortgebouw en de toren. Geen spoor van ridderromantiek — boersch is veeleer de indruk.

mit eenen merghen lants". De ridderhofstad Lunenburg was dus toen nog niet meer dan een toren, want er is niet eens sprake van een „huys". Hij zal vermoedelijk van zich zelf nog wel wat meer bezeten hebben dan die eene morgen, maar zijn leengoed was niet grooter. De van Zijll's waren echter wel een oud geslacht, Aernt was blijkbaar niet de eerste, die den toren ontving. Zulk een toren kan men nu nog zien staan in De Ham, onder Vleuten. Everard van Heemstede, ridder, had iets meer: hij werd in 1323 beleend met „een hoeve lands met de huysinge ende hofstede geheten die Heemstede, met allen hunnen toebehooren, zoo die gelegen is tot Jutfaas". Hier is sprake van een „huysinge", een steenen kasteel dat iets meer woonruimte bood dan de alleen verdedigingswaarde bezittende toren van Lunenburg. Wij vinden hier afzonderlijke de hofstede genoemd. De huysinge is het militaire deel; de hofstede vormt de bestaansgrondslag, het heerenboerenbedrijf. Opmerking verdient, dat hier het goed zelf „Heemstede", d.i. hofstede heet. De algemeene naam is eigennaam geworden. Blijkbaar sprak men in deze buurt steeds van „de heemstede". Deze naam herinnert aan den Frieschen invloed in deze streek (Friesch „hiem", heem). Utrecht was eenmaal de hoofdstad van den Frieschen koning Redbad geweest. Den naam „heemstede" voor een ridderhofstad vindt men elders terug, waar eenmaal Friezen woonden en later onder Frankische overheersching zich leenadel en ridderschap ontwikkelden: zoo is er een kasteel Heemstede bij Haarlem en een kasteel Haamstede in Zeeland. Daar heeft dus blijkbaar dezelfde ontwikkeling van Friesch-Germaansche heemstede tot ridderhofstad plaats gevonden.

Evenzoo vinden wij in 1329 een beleening door bisschop Jan van Diest: Willem Johansz. van Jutphaes wordt beleend met „dat steenhuys (Vronesteyn) en zes mergen lands in Jutphaes in dienstmansstad so syn vader ..... dat bezat en dat van den Gestichte (het bisdom) te houden plach". Hier wordt geen hofstede genoemd; er is echter blijkbaar een flink kasteel op die 6 morgen. Het is een „dienstmansstad"; Willem Johansz was blijkbaar een ridder van onvrije afkomst, wiens geslacht van zichzelf geen hofstede bezat. Dat men goed onderscheidde tusschen het huis en de hofstede blijkt b.v. bij Bolesteyn: hier is sprake van „dat huys geheten Bolesteyn met de Hofstede die daartoe behoort in den kerspel van Maarssen". Bij deze beleening uit de 14e eeuw is echter het huis al de hoofdzaak; de hofstede behoort tot het huis, terwijl oorspronkelijk het huis een versterking naast de hofstede vormde. Bolesteyn is vermoedelijk gesticht door Derk de Bole; de naam wijst er op dat het van steen was. Zoo ook de namen: Vronesteyn, Drakesteyn, Weerdesteyn. De hofsteden waren dus blijkbaar van hout: gewone boerderijen, maar grooter.

Een goeden kijk op de ontwikkeling geeft ook Woudenberg. Oorspronkelijk stond hier „de hofstad tot Woudenberch metten huysinghe ende die voorborcht". Hier wordt dus onderscheiden: hofstede, kasteel en voorburcht. Vaak werden voorburcht en burcht van elkaar gescheiden, doordat zij aan verschillende leenmannen in leen kwamen; soms ook hield een leenman beide, maar van verschillende leenheeren. Een en ander had doorgaans zijn oorzaak in een boedelscheiding of een verloren oorlog. Het kasteel Woudenberg werd later verwoest en niet herbouwd; de leenman bouwde er naast een nieuw kasteel, dat hij Groenewoude noemde en wordt dan beleend met „2 hoeven lands gelegen in den gerechte van Woudenberg met de Huysinge genaemt Groenewoude". Zoo ontstaat een splitsing in het bezit en op den duur worden èn de oude hofstede Woudenberg èn de nieuwe huysinge Groenewoude als ridderhofsteden erkend.

Hoe het nu tot den bouw van zulk een steenen huis kwam, toont de eerste beleening met de ridderhofstad Linschoten. In 1319 wordt Roelof de Rover van Montfoort, zoon van den burggraaf van Montfoort, beleend met 3 morgen te Linschoten „met het steenen huys door hem daerop te bouwen". Blijkbaar wilde de leenheer in Linschoten een versterking hebben met het oog op den voortdurenden strijd tusschen Utrecht en Holland; de zoon van den burggraaf van Montfoort moest met het bevel belast worden; hij kreeg daarom het recht op zijn leen een kasteel te bouwen. Van een hofstede is hier geen sprake; het is een zuiver militaire versterking die wordt aangelegd. Anders stond het geval met Wulven. Hier bezat Ernst van Wulven een erfgoed, waarop hij een kasteel wilde bouwen, zooals dat toen in zijn stand gebruikelijk werd. Hij vond vermoedelijk den Hollandschen graaf bereid de kosten te betalen, mits het goed hem als leen werd opgedragen. Dat blijkt uit de volgende beleening uit 1296, verleend door Floris V: „Wij Floris, grave, macken cont enz. dat ons Arnste van Wulven heren Elfaerts sone van Wulven heve gegeven met synen wille (vrijwillig) syn huis, dat hy nu timmert ende timmeren sal te Wulven ende de hofstede daer hy 't op timmert binnen der uterste graft ende den wech die van der hofsteden toe aen den anderen wech gaat ende dat lant dat hem toebehoort te rechten eigendom, ende dat huys geven wy hem ende syn nacomelingen te leene te houden van ons ende onse nacomelingen, die Grave van Holland sullen wesen, in sulcker manieren, dat dat huys metter hofsteden ende den weghe voorsz. comen sal na hem oppe den oudsten en den naesten die van synre maeghscappe wel geboren is, ende daerst van recht op comen sal, ende dat voorsz. huys ende hofstede ende wech en sullen binnen after susters kint niet versterven. Voorts zo sal dat voorgenoemde huys ons ende onse nacomelinghe wezen een open huys jegens alle man".

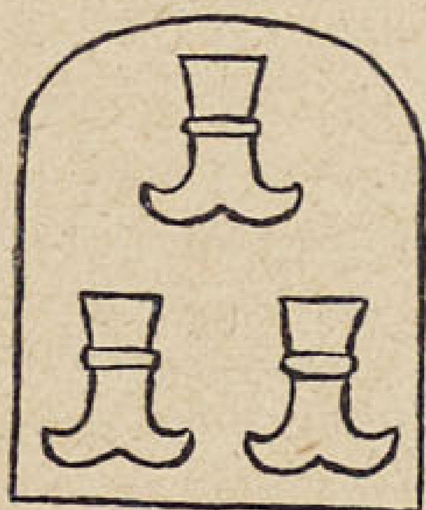
Wij hebben hier alle grondslagen van het Germaansche erfgoed bijeen. Ernst van Wulven is bezitter op dat tijdstip

van het erfgoed Wulven van zijn geslacht, te rechten eigendom. Op de hofstede wil hij een versterkt huis bouwen, maar hij bedingt zich bij de opdracht dat de vererving zal gaan zooals dat naar Germaansche opvatting moet gaan en zooals de hofstede in zijn geslacht placht te vererven: op den oudste en naaste van zijn maagschap, die welgeboren is. Want van vrije geboorte moet men zijn, om erfgoed te kunnen hebben. Floris, die vermoedelijk wel den bouw bekostigd zal hebben van dit nieuwe kasteel, behoudt zich voor, dat het voor hem en zijn nakomelingen een open huis zal zijn tegen iedereen, zoodat het niet tegen Holland gericht mag worden.
Men heeft hier een sprekend voorbeeld, hoe onder bepaalde omstandigheden vrij eigen goed tot leengoed werd. Op den duur is het leengoed door het verslappen van den leenband tenslotte weer tot vrij eigen goed geworden; daarbij zijn echter de onvervreemdbaarheid en de erfelijkheid in het geslacht mede verdwenen.

Een ander voorbeeld levert Loenersloot: in 1258 droeg Dirk van Loenersloot „het hof te Loenersloot" op aan den graaf van Gelre en ontving het te leen terug.
Bijzondere omstandigheden doen zich nog voor bij Maarsbergen en Maarn en bij Renswoude. In Renswoude was aanvankelijk alleen in leen gegeven de heerlijkheid, d.i. rechtspraak en bestuur in Renswoude. Renswoude nu was oorspronkelijk een gemeene weide der burgers van Rhenen. Hier lag ook een „burchwal", hetgeen er op wijst, dat de burgers van Rhenen dus in het bezit waren van oude markegronden met een burgwal, waarin wel een oude Saksische versterking te zien is. Bisschop Jan van Arkel had deze gemeene weide van de burgers van Rhenen gekocht en in leen uitgegeven. Blijkbaar is het bezit van de burgwal met het bestuursambt vereenigd, want in 1642 verklaarden de Staten van Utrecht dezen vroegeren burgwal riddermatig als zijnde de oorspronkelijke ridderhofstad Renswoude.

Maarsbergen en Maarn was oorspronkelijk vrij eigen goed (allodium, odal), van zekeren ridder Folcoldus. Deze had hopelijk geen erfgenamen, die hij daarmede onterfde; hij vond het n.l. noodig de abdij Berne te stichten, aan welke hij zijn goederen gaf. Deze abdij maakte op haar beurt van Maarsbergen en Maarn een proostdij, welke later door de Staten van Utrecht weer als ridderhofstad werd erkend, toen zij na de hervorming in wereldlijk bezit was teruggekeerd.
Aan deze abdij schonk een der Utrechtsche bisschoppen eens tien „mansi" (hoeven) in „Malscep" bij Maarsbergen. Hier lag dus een maalschap, dw.z. er bestond een marke met markegerecht, een oud-Germaansch „maal". Folcoldus bezat blijkbaar hier een hofstede en stamde er uit een geslacht van aanzienlijke eigenerfden, edelingen. Geleidelijk was dus het boerenerfgoed hier aan de kerk gekomen. De ridderhofstad Maarsbergen heeft als wapen een achtspakig gouden rad op een zwart schild. Dit oud-Germaansche zonnerad versterkt ons vermoeden, dat wij hier een blik werpen in een treurspel: de ondergang van een vrije Saksische boerengemeenschap.
Dergelijke herinneringen aan het oud-Germaansch geloof vinden wij trouwens ook elders in de wapens der Utrechtsche ridderhofsteden.

In het westen van Utrecht vinden wij bij de ridderhofsteden Harmelen en Den Ham de ruit als wapenfiguur. Loenersloot heeft een maalkruis, Lockhorst een gothisch-uitgeschulpt maalkruis, Lunenburg tenslotte heeft een figuur, die als „bemmel" of „schaakstuk" wordt aangeduid, maar waarin wij terstond ...... de Irminzuil herkennen!

Wapen der ridderhofstad Lunenburg

Het beeld, dat deze blik in de geschiedenis van enkele Utrechtsche ridderhofsteden ons geeft, is dat van een maatschappij, die geleidelijk tot ontbinding komt. De oude Germaansche samenleving van vrije boeren wordt hoeve voor hoeve, hofstede voor hofstede stuk gemaakt. Met het verdringen van oude vormen en oud recht wordt de toestand van den boer geleidelijk slechter. Meer en meer gaat de boerenstand een verdrukte en ontrechte stand vormen. Het is duidelijk, dat juist het oude recht een bescherming van den boerenstand vormde, die deze niet missen kan, omdat dit recht volkomen aangepast was aan de bijzondere eischen, die de volksgemeenschap aan dezen stand stelt. Tegelijk echter biedt de geschiedenis dezer ridderhofsteden ons een kijk op de oorspronkelijke toestanden.

Een beeld van een echte oude hofstede geeft heden nog de oude Gooische hofstede Oud-Bussem. Op de terreinen van de bekende modelboerderij is de oude hofstede bewaard gebleven, die uit 1680 is, maar in dat jaar op de oude grondslagen opnieuw werd opgetrokken. Oud-Bussem is van ouds bekend als „hofstede" en bezat als zoodanig — en bezit nu nog — dubbel schaarrecht op de meenten van Stad en Lande van Gooiland. Als „hofstede" mocht zij dus een dubbel aantal stuks vee op de gemeene heiden en weiden laten weiden. Deze hofstede is onlangs tot herberg ingericht — geen „café", maar een echte Nederlandsche herberg — zoodat wie zulk een hofstede eens wil zien er binnen kan loopen.

Geluks- en Spaarvarkens

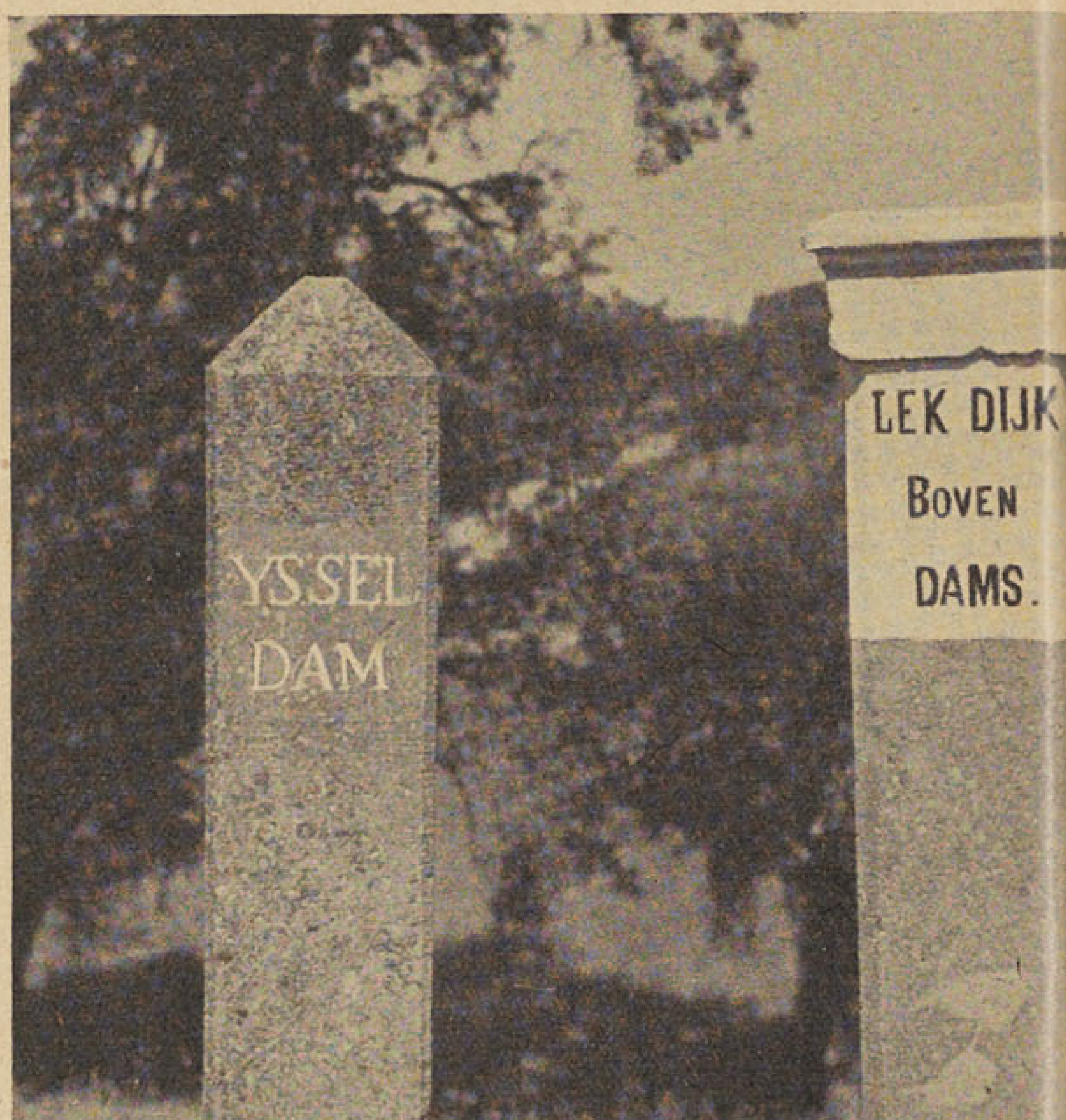
Dat het gebruik van geluks- en spaarvarkentjes op een oeroude Germaansche mythe berust, zal menigeen wel niet gedacht hebben.
Wij laten de mythe hier volgen.

Wodan legde op jacht een everzwijn neer, maar de ever was niet dood en verwondde den God in het been toen hij zich te dicht bij het dier waagde. Wodan legde zich ter ruste en viel in slaap. En terwijl hij sliep naderde hem de ever en begon hem het bloed uit te zuigen. Hierbij vielen er druppels van het goddelijk bloed op de aarde en daaruit ontsproten het volgend voorjaar de schoonste bloemen.
In deze mythe zien wij den strijd tusschen Wodan als Wintergod en God van den dood, en den ever, het gewijde dier van den lichtgod Fro of Freyr. Deze strijd tusschen beide valt in den tijd voor winterzonnewende. In den nacht van de zonnewende verwondt de ever Wodan. Deze valt in slaap gedurende de Heilige Twaalf Nachten (tot Drie Koningen). Dan zuigt Fro's everzwijn het godenbloed en met den dag vermeerdert zijn kracht ......
Het aandenken van Fro's everzwijn houden wij in eere met onze suikeren en marsepeinen varkentjes die in de St. Nicolaas- en Kersttijd — de tijd waarin de Godenstrijd plaats had — in de winkelkasten verschijnen en met het geluksvarken op prentbriefkaarten, om niet te vergeten het echt oud-Hollandsche spaarvarken.

Gerechtsboomen

In de bijdrage „Yggdrasil" werd de gerechtsboom genoemd als vorm, waaronder de voorstelling van den wereldboom lang bleef voortleven.
Onwillekeurig vraagt men zich af, of er ook in ons land van die boomen voorkomen. In dit verband valt te wijzen op een boom in de gemeente IJsselstein, op het kleine stukje Lekdijk, dat in deze gemeente gelegen is. Wanneer men van Vreeswijk den Lekdijk westwaarts volgt, is men na een uurtje wandelen ter plaatse.
Dat stukje Lekdijk heet IJsseldam. Tot 't leggen van dezen dam had de Utrechtsche bisschop Jan van Nassau zijn toestemming verleend op Donderdag vóór Maria Magdalena (19 Hooimaand) 1285. De Hollandsche IJssel stond door deze afdamming niet langer in open verbinding met de Lek. In 860 was hetzelfde gebeurd met den tegenwoordigen Krommen Rijn te Wijk bij Duurstede. Dat was de oude dam, en in tegenstelling daarmee heette de afdamming in 1285 oorspronkelijk de Nije- of Nieuwe-dam.
De IJsseldam vormt de afscheiding tusschen de gebieden van den Lekdijk Boven- en Benedendams, die door deze omstandigheid dan ook hunne namen bekomen hebben, en valt onder geen van beide. Dat blijkt duidelijk uit de schouwbrieven voor deze dijken; de eerste werd op Donderdag voor St. Maarten 1323 gegeven, de laatste op Zondag na Sinte Marie Magdalene (24 Hooimaand) 1328, beide door den Utrechtschen bisschop Jan van Diest.
Wie had dan wel 't recht van den schouw over den IJsseldam? Dat was de heer der baronie van IJsselstein, op wiens grondgebied dit deel van den Lekdijk lag. Volgens een register van 1821 is het bijna 500 el lang, zijnde de afstand van het Klaphek tot even voorbij den afweg naar IJsselstein, waar toenmaals het Noteboomken stond.
Wat met de laatstgenoemde uitdrukking bedoeld werd, was voor de ingewijden duidelijk, want eeuwen lang had op die plaats een noteboom gestaan. Natuurlijk niet steeds dezelfde, maar een noteboom is het toch altijd geweest, die daar op IJsselsteinsch grondgebied stond en getuige was, zoowel van veel vertwijfeling van al-maar-door stijgend Lekwater als van blijde hope, wanneer de waarnemingen val van het water vaststelden.
Toen in 1622 de oude noteboom was doodgegaan, werd blijkens de Lekdijkrekeningen een jonge plaatsvervanger door het Dijkscollege geplant en ongetwijfeld zal zooiets in den loop der eeuwen nog wel enkele malen meer gebeurd zijn.
De boom speelt in de geschiedenis van den Lekdijk een zekere rol. Want daaronder werd soms de rechtsdag gehouden door dijkgraaf en heemraden, zooals op 2 Oogstmaand 1641; daaronder geschiedde ook soms de beëediging van nieuwe heemraden, zooals op 1 Hooimaand 1651 van den Utrechtschen oudburgemeester Andries van Wijck. Een en ander volgens de Lekdijk-notulen 1649—1654.
Is het teveel gevergd van het voorstellingsvermogen, wanneer we aannemen, dat het rechtspreken onder dezen boom van veel vroeger dateert? Neen immers. Hoe verstaanbaar is het, te meenen, dat deze gewoonte althans van 1285 dateert, toen de IJsseldam gelegd en daarmee de verbinding tusschen Boven- en Beneden-Lekdijk bewerkstelligd werd. Daardoor werd als vanzelf deze plaats aangewezen, om er de rechtsdagen der beide dijkcolleges te houden.
Zelfs is het niet onmogelijk, dat deze gewoonte vastknoopt aan nog ouder gebruik, want toen de Hollandsche IJssel in open verbinding met de Lek stond en er daar ter plaatse een drukke scheepvaart gevonden werd, heeft er ongetwijfeld aanleiding genoeg bestaan, om aldaar meeningsverschillen en strijdvragen tusschen de kooplieden en bootsgezellen te beslechten.

Waar Lekdijk en IJsseldam samenkomen

De gerechtsboom bij den IJsseldam

MEDEDEELING

Bij de vorige uitgeefster van „De Wolfsangel" zijn nog enkele linnen stempelbanden voor den eersten jaargang verkrijgbaar. Prijs 90 cents afgehaald; vrachtvrij toegezonden 1 gulden. Men bestelle bij NENASU, Kaiserstraat 9, Leiden; Postgiro 207915 ten name van Volk en Vaderland.

